

Eripainos

Urho Määttä, Pekka Pälli ja Matti K.
Suojanen (toim.)

Kirjoituksia sosiolingvistiikasta

FOLIA FENNISTICA & LINGUISTICA 22
Tampereen yliopiston
suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos
1999: 1-22

KIELI JA VAIHTELU SOSIOLINGVISTIIKASSA

Tommi Nieminen

Abstract

The existence of a methodological tradition does not yet confirm the existence of a scientific explanatory basis for sociolinguistics. During the adolescence of this field in the 1960's, little was done to alter or even to evaluate the prevalent ontological models of language, this being due to the fact that the Saussurean theoretical basis was, at least in name, already 'social' in nature. The Saussurean-Hjelmslevian theory, however, can be shown to vacillate between the extremes of conceptualising the linguistic sign as being either a social (interindividually shared) or an individual, idiosyncratic phenomenon. If there is anything inherently wrong in Saussure's model, it is in putting more stress on the systemic than the dynamic aspect of language, which, in effect, prevents social variation from entering into scientific examination and thereby causes this vacillation. Thus a true explanatory basis for sociolinguistics requires truly a social model of the linguistic sign. In this article, I propose the solution be sought within what is known as dialogical linguistics.

Keywords: sociolinguistics, dialogical linguistics, Voloshinov, Bakhtin

Klassisen sosiolingvistiikan kritiikki

Sosiolingvistiikan tutkimusalana voi katsoa syntyneen Yhdysvalloissa 1960-luvulla etenkin William Labovin työn tuloksena. Tieteenala oli alusta alkaen painotuksellisesti empiirinen, havaintoa korostava, ja sen sisällä ajettiin myös kielitieteeseen voimallisesti tilastollisia menetelmiä. Saatujen tutkimustulosten merkitystä en tässä rupea arvioimaan, vaan puutun teoreettisemman tason ongelmiin. Samalla kun sosiolingvistiikka ehkä ensimmäisenä kielitieteen alana otti käytännön tasolla tosissaan strukturalistiseen kielitieteeseen jo Saussuren *Kurssista* (1916) alkaen kuuluneen väitteen kielen sosiaalisuudesta ja valitsi päämääräkseen selvittää ja mahdollisesti selittääkin kielen ja kieltä puhuvan yhteisön väliset yhteydet, sen tieteenteoreettinen tausta jäi leimallisesti entisenlaiseksi. Seuraavassa tarkastelen sosiolingvistiikan kieltä ja vaih-

telua koskevien tieteenteoreettisia taustakäsityksiä ja niiden ongelmallisuutta tieteenalalan omien löytöjen ja selitystarpeen valossa. Keskityn tieteenalalan ”klassiseen vaiheeseen” 1960–70-luvuilla, mutta pyrin huomioimaan myös 1980–90-luvuilla tapahtuneen kehityksen, joka osin on hyvinkin merkityksellistä kritiikkini kannalta.

Sosiolingvistiikan keskeisenä havaintona voi pitää sitä, että kielenmuotojen vaihtelu ei olekaan kaoottista kuten strukturalismissa implikoitiin vaan ainakin osin järjestelmällistä: sillä on sosiaalinen rakenne. Varhempikaan strukturalistinen tutkimus ei tietenkään ollut voinut olla *havaitsematta* kielen vaihtelua, mutta ellei vaihtelu ollut kielen itsensä säätelemää, se katsottiin ns. **vapaaksi vaihteluksi**, joka puhuntaan (*parole*) kuuluvana jäi kielitieteen tutkimusalan ulkopuolelle. Vapaa vaihtelu ymmärrettiin vapaaksi sanan varsinaisessa mielessä: jos jokin kielen järjestelmään kuuluva rakenteellinen muoto M — jonka materiaalinen toteutus (saussureläis-hjelmsleviläisen) kielitieteen kannalta on toisarvoinen — toteutuu puhunnassa aktuaalisena materiaalisena muotona m_1 tai m_2 , toteutus on täysin riippumaton niin kielen järjestelmämuodosta M kuin kielen järjestelmäluonteestakin. Vaihtelu $m_1 \sim m_2$ on strukturalistisen kielitieteilijän kannalta mielenkiinnostonta eikä sitä ole tarpeen edes selittää, koska puhunta *jo määritelmällisesti* on kaoottista. Saussure ilmaisee tämän selvästi:

Speech, on the contrary, is an individual act of the will and the intelligence, in which one must distinguish: (1) the combinations through which the speaker uses the code provided by the language in order to express his own thought, and (2) the psycho-physical mechanism which enables him to externalise these combinations. (Saussure 1916: 14.)

Lainauksessa ilmaistaan strukturalistisen kielikäsitteen keskeiset ja nimenomaan ne piirteet, joihin venäläinen dialoginen kielitiede puuttui. Kieli on Saussurella luonteeltaan kielen tarjoama koodi, yhdysside materiaalisten äänne- tai kirjoitusasujen ja yksilön ajatussisältöjen välillä; puhujan ajatukset ovat olemassa tästä koodista riippumatta ja ilmeisen irrallaan koodin olemuksesta; yksilön ajatukset ja tunteet ovat nähtävästi sosiaalisen kontrollin ulkopuolella (tämän ja edellisen kohdan kritiikistä ks. Lähteenmäki 1994, Dufva–Lähteenmäki 1996: 110–); kielen rakenne ja sen materiaalinen toteutus ovat erossa toisistaan eli kielen rakenne on kielijärjestelmän tasolla — ennen materialisointiaan puhunnassa — ontologialtaan psykologinen; psykologia on immateriaalista, ”henkeä”, puhunnan mekanismi ”psyko-fyysistä” — jonka sanan kumpikin yhdysosa tuntuu niin ikään viittaavan sosiaalisen kontrollin ulkopuolella olevaan yksilöllisyyteen; ja lopulta, pu-

hunta ja kielijärjestelmä ovat kauttaaltaan erilaisia, aivan eri olemassaolon tasoilla. Se aktuaalinen puheasuoritus, jonka yksilö puhuessaan tekee, jakaantuu selvästi kahteen osaan: ensimmäisessä vaiheessa immateriaalinen ajatussisältö koodataan välitettävään materiaaliseen muotoon kielijärjestelmän avulla, toisessa vaiheessa syntynyt viesti työnnetään viestintäkanavaan vastaanottajan *passiivisesti* (mts. 13) tulkittavaksi eli dekodeerattavaksi.

Sosiolingvistit havaitsivat kielellisten muotojen vaihtelun korreloivan kielienluokkoisten sosiaalisten tekijöiden kanssa eli käytännössä kielellisen vaihtelun muodostavan tavan, jolla kieli kytkeytyy kieltä käyttävään yhteisöön. Vaihtelu ei ollutkaan säännötöntä ja muodotonta. Vaikkei sitä hallitsekaan kielen järjestelmä — mikä merkitsi että tutkijan oli ylitettävä autonomisen kielitieteen rajat —, se kuului luonnollisena osana kieleen ja se saatettiin kielitieteen kuvauksen ja selittämisen alaan kuuluvaksi ilmiöksi. Sosiolingvistit kykenivätkin luomaan vaihtelun kuvauksesta luontevan osan kielitiedettä, mutta valitettavasti niin vaihtelun selittämisen luonne jäi kyseenalaistamatta kuin autonomisen kielitieteen rajojen ylittämisen tieteenfilosofiset seuraukset pohtimatta.

Kielen vaihtelu ja muutos ovat kiistatta osa yhtä ja samaa ilmiötä, vaikkei kaikki vaihtelu johdakaan muutokseen. Vaihtelun kuvaaminen ja selittäminen johtaa kuin luonnostaan myös kielen muutoksen motivaation ja etenemistavan selittämiseen. Muutos on kuitenkin saussurelaiselle *langue*-käsitteelle vieras ilmiö, ainakin ellei muutokselle ole järjestelmänsisäistä tarvetta. Kun seurataan Labovin argumentaation etenemistä hänen sosiolingvistiikan klassikossaan *Sociolinguistic Patterns* (Labov 1972), huomataan tutkimuksen etenevän järjestelmällisesti saussurelaisista lähtöoletuksista kohti havaittua todellisuutta ja sen selittämiseen tarvittavaa metodologiaa: missään vaiheessa ei pohdita tarvetta kääntää tutkimussuuntaa. Jopa kritisoidessaan strukturalistisen tutkimusperinteen kykenemättömyyttä ja haluttomuuttakin todellisen puheaineiston kanssa kamppailemiseen Labov ei ota seuraavaa askelta itse kielijärjestelmän ja puhunnan jaon kyseenalaistamiseen.

The problem of explaining language change seems to resolve itself into three separate problems: the origin of linguistic variations; the spread and propagation of linguistic changes; and the regularity of linguistic change. (Labov 1972: 1.)

Linguists did take the somewhat unusual step of redefining the field so that the everyday use of language in the community would be placed outside the linguistics proper—to be called *speech*, not language. Rather than worry about the difficulties of dealing with this material, linguists found it quite unnecessary, on theoretical

grounds, to account for it; indeed, it was argued that a linguist *should* not be concerned with the facts of speech. (mts. 258.)

Kielellinen vaihtelu on Labovin näkökulmasta selitettävä ongelma: miksi sitä esiintyy, mikä on sen luonne, onko sillä jokin funktio. *Kaikki tämä kuitenkin edellyttää jo oletusta yhteisestä, jaetusta ja oletusarvoisesti homogeenisestä sosiaalisesta kielijärjestelmästä.* Toisin sanoen klassinen sociolingvistiikka hyväksyy sellaisenaan Saussuren *langue*-käsitteksen, jolloin tutkittavaksi jää lähinnä se, hallitseeko ehkä *parole*akin jokin toisentyyppinen mutta luonteeltaan samankaltainen järjestelmä kuin itse kieltäkin. Kysymyksen olisi toki voinut muotoilla toisinkin päin. Sen sijaan, että kysytään vaihtelun olemassaolon mahdollisuutta ja syytä, voisi kysyä, miten ja miksi on mahdollista, että ihmiset ylipäänsä ymmärtävät toisiaan, mutta juuri tästä Saussure kielitieteen vapautti sijoittamalla kielijärjestelmän mallissaan koko tieteenalan perusperiaateksi, joka täytyy vain olettaa, johon itseensä kielitieteen välineistö ei pääse pureutumaan. Niinpä Labovin jälkimmäisessä yllä olevista lainauksista ilmaisema arvostelu kielitieteen perinnettä kohtaan on enemmän kuin irrelevantti — hyökätessään strukturalismin käytäntöä vastaan samalla edelleen hyväksyen strukturalismin perusperiaatteena oleva *langue-parole*-jaon (jonka avulla Saussure aikanaan pelasti kielitieteen autonomiseksi tieteenalaksi) se on teorian ja käytännön suhteen pahassa ristiriidassa.

Strukturalistisessa mallissa kieli nähdään ihmisen käyttämänä epävarmasti toimivana koneena. Sen voisi rinnastaa suklaatehtaan konvehtikoneeseen, jonka tehtävänä on suoltaa täsmälleen tietyn mallin mukaisia konvehdeja mutta joka käytännössä onnistuu tuottamaan kustakin yksittäisestä konvehdistä vaikka ehkä minimaalisestikin toisista konvehdeista eroavan yksilön. Ihmisen kielijärjestelmän suorituskomponentti ei kykene saamaan aikaan täysin identtisiä ja identtisesti tulkittavissa olevia äännejonoja, vaikka kieli periaatteessa (tämän mallin mukaan) viestintäjärjestelmänä toimiikin *olettaen* jonot identtiseksi niin ilmaukseltaan kuin merkitykseltään. Suorituksen mekaaninen epävarmuus johtaa potentiaalisesti vaihtelun syntyyn, mutta suurin osa vaihtelusta jää satunnaiseksi, hetkelliseksi ilmiöksi, joka kuolee välittömästi ilmaisun saatuaan (vrt. Labov 1972: 2). Vaihtelua esiintyy siis koko ajan, mutta suurin osa siitä ei pääse vakiintumaan sosiaalisesti käytännöksi. Puhunta on vaihtelevaa ja ilmentää kielijärjestelmää vain epäsuorasti.

Olisi luonnollista ajatella sociolingvistiikan löytöjen edes ajan kuluessa johtaneen tieteenalan etsimään vaihtoehtoa Saussuren kieliteorialle, joka selkeästi sisältää sellaisia oletuksia tutkimuskohteestaan, että sociolingvistin on niitä käytännössä mahdotonta hyväksyä. Näin ei kumma kyllä ole juurikaan käynyt. Kieltämättä klassinen sociolingvistiikka oli ennen kaikkea kielitieteen sisäinen metodologinen ele, jonka tutkimustyön tieteenfilosofien ja käsite-

teoreettisten seurausten laajuutta ei klassisessa vaiheessa täysin tunnustettu eikä ehkä ymmärrettykään (vrt. Labov 1972: xix–xxi, missä Labov kuvailee alkutaivaltaan sosiolingvistiikan parissa; kuvauksesta ilmenee selkeästi häntä innoittaneen juuri halu uusiin *tutkimusmenetelmiin*, ei uusiin teorioihin). Strukturalistisen kielitieteen omaksuman kannan mukaan tieteellisen kielen-tutkimuksen on nähtävä vaihtelevan, kaoottisen pintatason alle kaiken selit-tävään ja yhteisöllisten tulkintojen onnistumisen varmistavaan järjestelmä-kerrokseen, sillä puhunta oli kaoottisesti vaihtelevana tutkimuskohteeksi kel-voton. Niin oudolta kuin se tuntuukin, vielä kolme vuosikymmentä sosioling-vistiikan synnyn ja klassisen kauden jälkeenkin Labov selväsanaisesti ilmaisee tukensa saussurelaiselle kieliteorialle:

— language change itself is not consistent with our fundamental conception of what language is. (Labov 1994: 5)

Language is conceived here as the instrument of communication used by a speech community, a commonly accepted system of as-sociations between arbitrary forms and their meanings. (mts. 9.)

Makrotasolla sosiolingvistiikan tutkimuskohteiksi voi luetella yhteisön vai-kutuksen kieleen, kielen vaikutuksen yhteisöön ja kielen vaihtelun. Ensinnä-kin on siis selvitettävä, miten yhteisö vaikuttaa sen käyttämään kieleen. Toi-sekseen tutkimussuunta on mahdollista kääntää ja tutkia kielen vaikutusta yhteisöön — kieltä osana yhteisöä, yhtenä yhteisöä luovana ja rakentavana tekijänä. Näihin näkökulmiin ei ole juuri vaikutusta sillä tosiasialla, että sen paremmin kieli kuin yhteisökään ei ole homogeeninen, yhtenäinen kokonai-suus. Lopulta, kolmanneksi, onkin otettava huomioon kielen vaihtelu, va-riatio. Vaihtelun tutkimus johtaa yhteisön sosiaalisen kerrostuneisuuden¹ paljastumiseen, joten kielen vaihtelun tutkiminen on omalla tavallaan yhtei-sön **rekonstruktio**ta kielessä. Samoin voi luonnehtia sosiolingvistiikan tutki-muskohteita mikrotasollakin. Tutkittavana on ensinnäkin yksilön vaikutus hänen käyttämänsä kielen yksiköihin, toisekseen kielen yksiköiden vaikutus yksilöön — kuulijatietoomme puhuvasta yksilöstä toisaalta, puhujatietoomme jolla luomme kuvaa itsestämme puhuvana yksilönä toisaalta — ja lopuksi, kielen vaihtelun tasolla, päädytään havainnoimaan sitä, miten kieli vaihtelun avulla **konstruoi** niin yksilöt kuin (ala-) yhteisötkin. Tätä makro- ja mikro-tason rajanvetoa ajatellen strukturalismi roikkuu epämääräisellä tavalla yhteisön ja yksilön välissä. Vaikka strukturalistisen näkemyksen mukaan kieli-

¹ On tosin huomattava, ettei sanan ”kerros” pidä tulkita viittaavan yhteisön tiukasti pystysuuntaiseen jakautuneisuuteen.

järjestelmä on sosiaalinen, yksilöllä täytyy olla siitä mentaalinen kopio jo pelkästään sen vuoksi, että merkin toinen puoli, merkitys, on luonteeltaan ”käsite”, mentaalinen tosiasia². Merkitään yksilön mentaalista kielijärjestelmää j_i llä, missä alaindeksi i viittaa puhujaan. Koska privaattikieli on ajatuksena mahdoton (Itkonen 1996: 9–10), jokainen j_i on määritelmällisesti alisteinen sosiaaliselle kielijärjestelmälle J , johon yhdelläkään puhujista ei ole ehdotonta suoraa valtaa mutta jolla vuorostaan on valta kuhunkin mentaaliseen kielijärjestelmään³. Yksi kielitieteen ongelmista on nyt selittää (a) yksilön ja yhteisön kielijärjestelmän suhde ja (b) vaihtelu kummallakin tasolla. Yksilö ja vain yksilö, ei yhteisö, tuottaa oman j_i :nsä avulla puhuntoja $p_{i,k}$, missä toinen alaindeksi k viittaa puhunnan kerrasta toiseen vaihtuvaan saussureläisittäin katsoen epävakaaseen luonteeseen. Saussureläistä mallia vaivaava sosiaalisuuden ja idiolektaalisuuden välinen ongelma voidaan nyt ilmaista seuraavasti: on ilmeistä, että puhujan x tietyssä tilanteessa y esittämän puhunnan eli notaatiotani käyttäen $p_{x,y}$ tuottaa (mekaanisessa mielessä) hänen henkilökohtaisesti omaksuma varianttinsa kielijärjestelmästä j_x , mutta koska puhunta on aina järjestäytymättömässä suhteessa puhuntaan, ei ainakaan teoriassa ole mahdollista tietää, mitkä $p_{x,y}$:n piirteet edustavat j_x :n säännöllisiä poikkeamia J :stä ja mitkä vain $p_{x,y}$:n kyvyttömyyttä täydellisesti toisintaa j_x :ää. Kun kaksi tutkijaa sitten on eri mieltä tietyn ilmauksen kieliopillisuudesta tai hyvinmuodostuneisuudesta, on pakko turvautua ajatukseen heidän puhumistaan ”eri murteista” (Lyons 1978: xvii).

Strukturalistista käsitystä kielestä on luonnehtinut myös ajatus järjestelmän oppositioperustaisuudesta, jota käsitystä propagoi Saussureäkin voimakkaammin Hjelmslev. Vielä fonologisella tasolla on suhteellisen helppo esittää järkeenkäyviä yksin oppositioon perustuvia malleja, mutta silloinkin sosiaalisen rakenteen (karkeasti vaihtelun) huomioon ottaminen helposti särkee analyysin; merkityksen tasolla taas on mahdollista kiistää koko oppositiopohjaisen ajatusrakennelman toimivuus (vrt. Dufva–Lähteenmäki 1996: 113). Tarkastellaan esimerkinomaisesti fonologian oppositiopohjaisen selityksen käyttäytymistä vaihtelutilanteessa. Taulukossa 1 on esitetty suomen vokaalifoneemien paradigma. Ilman ylintä riviään, jolla annetaan kunkin piireryypään materiaallinen ja täten tiukan saussureläis-hjelmsleviläisen kielitieteen ulkopuolelle jäävä asu, se muodostaa toisen osan suomen kielen fonologisesta kuvauksesta; toinen osa muodostuisi näiden yksiköiden yhdis-

² Itse asiassa Saussure määritteli merkin *molemmat* puolet selväsanaisesti psykologisiksi tosiasioiksi, vaikka koko ajan painotti *languen* sosiaalisuutta (Saussure 1916: 14–15).

³ Olisi tietenkin luontevaa merkitä esimerkiksi J_L , missä alaindeksi L osoittaisi kielijärjestelmän kielikohtaiseksi, muttei kannata raskauttaa selkeyttäväksi tarkoittamaani notaatiota.

tämissäntöjen kuvauksesta sekä säännöistä, jotka täyttävät taulukon yleisistä ja kielikohtaisista redundansseista johtuvat aukot.

Taulukko 1. Suomen vokaalien fonologisten piirteiden matriisi.

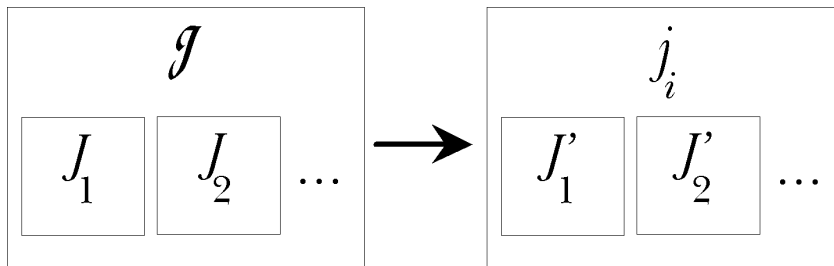
	a	e	i	o	u	y	æ	ø
[±mat]	+	-	-	-	-	-	+	-
[±kork]	-	+	-	+	+	+	-	-
[±tak]	+	-	-	+	+	-	-	-
[±pyör]	-	-	-	-	-	+	-	+

Suomen kielessä on siis esimerkiksi vokaali (tai vokaaliasema) [+mat, +tak], jonka foneettinen arvo on suunnilleen [a]. Materiaaliset toteutukset voidaan ajatella artikulatorisina, perseptuaalisina tai akustisina maaleina, joihin puhuja-kuulijat tähtäävät puhetta tuottaessaan, mutta kielitieteellistä merkitystä on vain oppositioiden taulukolla. Vokaalit /aæ/ eroavat vokaaleista /eiouyø/ siinä, että niillä on piirre [+mat] kun taas jälkimmäiset ovat [-mat]; edelleen /a/ eroaa /æ/:stä siinä, että sillä on piirre [+tak], /æ/:llä [-tak]. Foneeminen merkintä /a/ on lähinnä piirrematriisin typografinen lyhennemerkintä. Jos nyt oletetaan kaksi kieltä L_1 ja L_2 , joissa molemmissa on vokaali [+mat, +tak], ensinnäkin on mahdollista, että vaikka L_1 :n ja L_2 :n vokaalijärjestelmän rakenne olisi sama — sama määrä vokaaleja, samat erottavat piirteet sekä samat oppositiot — määritetyn vokaalin materiaaliset asut, foneettiset toteutukset, saattavat kielissä erota. Toisaalta minkä tahansa kielen sisällä vokaalin asu vaihtelee yksittäisestä tuotoskerrasta toiseen, vaikka sitten vain tavalla, jota hienoimmankin foneettisen transkription on vaikea tavoittaa. Ajatellaan edelleen hankalampaa tapausta eli (kielensisäistä) vaihtelua. Esimerkiksi suomen yleiskielen diftongia [uo] vastaa länsimurteissa foneettisesti siitä selkeästi poikkeava diftongi [ua]. Jos foneettisia (perseptuaalisesti selvästi toisistaan erottuvia) toteutuksia olisi todella vain nämä kaksi, ongelma olisi lähinnä siinä, miten materiaalisien toteutusten erilaisuus koodataan tieteelliseen kuvaukseen. Vaihtoehtoja tiukassa hjelmsleviläis-saussurelaisessa strukturalismissa pysytellen olisi kaksi: joko esittäisiin puhujan valittavana olevan kaksi erilaista kielijärjestelmää (tai osajärjestelmää, mikäli tällainen konstruktio ensin teoreettisesti kuvattaisiin), tai pidettäisiin järjestelmä ennallaan ja selitettäisiin tuotosten ero kielijärjestelmän ulkopuolisena ilmiönä. Ensimmäinen ratkaisu, joka yksittäisen eroavan piirteen osalta vaikuttaa hullummalta kuin itse asiassa onkaan, johtaa siihen, että eriäviä kielijärjestelmiä saadaan hyvinkin pienellä variaatiolla varsin mittava määrä. Erilaisia dia- ja sosiolekteja ja rekistereitä tulisi niin lukuisia, että käytännössä ainoalta *teo-*

reettisesti pitävältä ratkaisulta helposti näyttäisi pitäytyminen idiolekteissa, joiden kytkeytymistä toisiinsa laajemmiksi yhteisöllisiksi kokonaisuuksia olisi tarpeen selittää vain perheyhtäläisyyden tapaisella väljällä selityksellä. Toisessa ratkaisussa puolestaan todetaan, että koska kummassakaan kielimuodossa ei ole oppositiota [uo]- ja [uɑ]-diftongien välillä ja koska oppositiot *ovat* kielijärjestelmä, toteutusero jää kielijärjestelmän näköpiiriin ulkopuolelle eli kielijärjestelmä on yksi ja sama, vaikka toteutusten ero onkin selkeä. (Tässä ratkaisussa, jollaista käytännössä ei näin karkeassa muodossa koskaan olekaan esitetty, luovuttaisiin tosin samalla fonologisten matriisien segmentaalipohjaisuudesta ja tutkittaisiin pidempien äännesekvenssien välisiä oppositioita.) Kumpikin ratkaisuvaihtoehto johtaa umpikujaan. Vaikein ongelma on kuitenkin vasta edessä: mitä olisi (teoreettisella tasolla) sanottava siitä, että yksi ja sama puhuja voi yhdessä ja samassa puheenvuorossa käyttää hyväkseen koko [o]- ja [ɑ]-vokaalien välisen artikulatorisen avaruuden? Jos jokainen tuotoksista edustaa erillistä kielijärjestelmää, järjestelmien määrä kasvaa mielettömäksi, ja jos taas vaihtelu peitetään *parolen* kaoottisuuden alle, mikä ratkaisuna houkuttaa etenkin nyt, kun ääripäästä siististi täyttyvät fonologista rajaa sisältämättömäksi jatkumoksi, jätetään samalla selittämättä melkoinen osa kielenkäyttöä. — On huomattava, ettei ääritilanne suinkaan ole se, että kielijärjestelmiä jouduttaisiin esittämään yhtä monta kuin on puhujiakin. Koska vaihtelu on paitsi alueellista ja sosiaalista, myös tilanteista, tarvittavien kielijärjestelmien lukumäärä saattaisi olla useampikertainenkin puhujain määrään nähden, mikä käytännössä mitätöisi koko *langue-parole*-jaon, jota tarvittiin nimenomaan siihen, että sen avulla havaittu vaihtelu toivottiin voitavan osin ohittaa, osin selittää. Jos jokainen vaihtelutapaus johtaisi uuden kielijärjestelmän — osajärjestelmänkään — postuloimiseen, *langue* ei olisi yhtään *parolea* kiinteämpi, säännöllisempi tai hallittavampi.

Onko vaihtelu sitten osa *languea* vai kuuluuko se *paroleen*? Ajatellaan ensin sen kuuluvan kielijärjestelmään. Alkuperäiseen *languen* muotoiluun vaihtelu ei millään mahdu, koska *langue* ei samanaikaisesti olla toisaalta homogeeninen ja stabiili ja toisaalta heterogeeninen ja labiili. Jos kielijärjestelmä on yhtenäinen pelkästään sisältämiensä yksiköiden välisten oppositioiden luonnehtima verkosto — jollaiseksi se Saussuren ja ehkä vielä enemmän Hjelmslevin käsissä muotoutui —, sen on vaikea edes kuvitella olevan mitään muuta kuin mitä se Saussuren muotoilemana oli, vakaa, sosiaalisesti yhtenäinen konstruktio. Jos siis vaihtelua halutaan tutkia osana kielijärjestelmää, itse kielijärjestelmän käsitettä on väistämättä täydennettävä. Muutetaan edellä esitettyä notaatiota niin, että merkitään J_i llä ”lektejä” eli vaihtelun järjestelmiä — maantieteellisiä, sosiaalisia ja tilanteisia alajärjestelmiä — ja J :llä alkuperäistä *langue*-tasoa. J_i sijoittuu alkuperäisen *languen* (= J) ja *parolen*

(= $p_{i,k}$) väliin. Vaihtelun lajeista kaksi ensimmäistä, maantieteellinen ja sosiaalinen, voidaan nyt kuvata koostamalla J ainakin osittain sille alisteisista alajärjestelmistä J_b , joissa täydennetään tai korvataan J :n piirteitä ja jotka

Kuvio 1. Langue ja sen sosiolingvistisiin muuttujiin ehdollistuneet alajärjestelmät sekä kopioituminen yksilön mentaaliseksi järjestelmäksi.

puhuja sosiolingvististen muuttujien mukaan suoraan valitsee. Koska J on sosiaalinen konstruktio, jonka on käyttöön astuakseen tultava kopioiduksi yksilön J'_i :ksi, myös välitasojen on (derivatiivisesti) kopioiduttava mentaaliseen kielioppiin (ks. kuviota 1). Vaihtelun lajeista viimeistä, tilanteista vaihtelua varten — eli silloin kun puhuja hallitsee useampia J'_i :ä — tarvitaan vielä apukäsite ”kommunikatiivinen kompetenssi”. Puhuja on kommunikatiivisesti kompetentti kyetessään valitsemaan oikean J'_i :n oikeassa ympäristössä.

Tilanne muuttuu hankalaksi, kun tunnustetaan J'_i :ien vaikka osittainenkin päällekkäisyys: millainen teoreettinen konstruktio J on, kun sen (a) täytyy sisältää jokainen relevantti J'_i ; (b) täytyy kopioitua kuksikin J'_i :ksi; (c) täytyy välttää kopioitumasta J'_i :ksi sellaisenaan, koska kukin puhuja on sosiolingvistisiltä ominaispiirteiltään erilainen. On ilmeistä, että jotta puhuja olisi kommunikatiivisesti kompetentti myös vastaanottosuuntaan, J'_i :hin on kopioitava paitsi puhujajksilön omien viiteryhmien J'_i :t, myös ainakin häntä ylempien sosiaaliryhmien tai muuten prestiisissä olevien ryhmien J'_i :t, muutenhan puhuja ei tunnistaisi kuin oman viiteryhmänsä tai -ryhmiensä puheen eikä siis milloinkaan osaisi päätellä sosiolingvististen muuttujien oikeita arvoja kuulemansa puheen perusteella. Kuitenkin ainakin sosiaalisesti ylempänä olevien ryhmien puheen tunnuspiirteet näytetään sosiolingvistiikan omien löydösten perusteella tuntevan varsin hyvin — miten muuten selitettäisiin kään sosiaalisesti ylhäältä alas kulkeva uudennosvirta? Kunkin J -puhujayhteisön jäsenen on siis tunnistettava omansa lisäksi ainakin oman viiteryhmänsä prestiisempien viiteryhmien J'_i :t. Jos kuitenkin jokainen J_i on *langue*, kukin on ymmärrettävä omaksi itsenäiseksi järjestelmäkseen, joka ei ole missään tekemisissä muiden J'_i :ien kanssa; sen sijaan J :hin J_i korjatun määritelmän mukaan väistämättä olisi jossakin suhteessa. J ei voine kopioi-

tua j_i :ksi sellaisenaankaan, koska kukin järjestelmätaso sisältää paitsi kaikki yksikkönsä myös kaikki yksiköiden käyttöä säätelevät säännöt: miten siis järjestelmä *samanaikaisesti* voisi tuottaa erilaisia muotoja? Kun ainoa ohjaileva järjestelmäkin, sosiolingvistiset muuttujat, sijaitsee autonomiseksi tarkoitettun *languen* ulkopuolella, on selvää, ettei alajärjestelmäkäsittelyn J_i ottaminen mukaan auttaisi ongelman ratkaisemisessa vaan johtaisi vain loputtomiin uusiin pulmiin.

Vaihtelua voi yrittää kuvata kielijärjestelmän ilmiönä J_T -tasoitta oletettaessa alkuperäinen J -taso väärin valituksi, toisin sanoen oletettaessa J :n merkityksessä (esimerkiksi) ”suomen kielijärjestelmä” olevan liiallinen yleistys. Ehkä oikeampaa olisikin puhua esimerkiksi ”tamperelaisten työväenluokkaisten lukion käyneiden keski-ikäisten naisen” kielijärjestelmästä, jolloin puhujayhteisöt olisivat verrattomasti pienempiä ja kielen hallinta tietyn, varsinkin tiukan puhujaryhmän kielijärjestelmän hallintaa. Tämä ei valitettavasti johda mihinkään. Kukin J on määritelmällisesti itsenäinen, kaikista muista J :istä erillään oleva systeemi. Tietyn J :n hallitseminen tai hallitsemattomuus ei siten takaa mitään toisten J :iden suhteen, ja kuitenkin oli alun alkaenkin selvää, että alajärjestelmät toimivat jonkin suuremman järjestelmän sisällä, koska kyse oli *vaihtelusta* jonka ensin oletettiin ja sitten havaittiin olevan järjestäytyntä eli osa jotakin suurempaa järjestelmää.

Ellei vaihtelu ole kielijärjestelmään kuuluva ilmiö, sen täytyy olla puhunutta. Tätä vaihtoehtoa olisi itse asiassa teoreettisestikin helpompi perustella. Koska kieli strukturalistisen näkemyksen mukaan kielitieteen tutkimusobjektina on *langue* (J), *parole* ($p_{i,k}$) jää autonomisen kielitieteen ulkopuolelle ja on siis vapaata riistaa halukkaille tieteenaloille. Mitään alajärjestelmiä J_i ei tarvita eikä J :n kopioitumista j_i :iksi tarvitse eksplikoida, koska J on tutkimuksen lähtötilanteessa annettu ja se voidaan perinteiseen tapaan nähdä vakaana, vaihteluttomana ja yhtäläisenä; ja koska puhunutta hallitseva järjestelmä jää autonomisen kielitieteen ulkopuolelle, ei ole mitään estettä sosiolingvististen muuttujien käyttöön ottamiseksi. Ongelmilta ei vain välttyä näinkään. Sanoetaanpa vaihtelusta ilmiönä mitä tahansa, se on *kieleen kuuluva* ilmiö ja sellaisena sitä täytyy myös kohdella. Se ei ole ilmiönä kielestä irrallaan vaan johtaa usein kielen muutokseen tai jo itsessään todistaa muutoksesta. Lisäksi Saussure nimenomaisesti osoittaa puhunnan yksilölle, joka juuri puheen tuottamisensa hetkellä toimii sosiaalisen kontrollin ulottumattomissa:

The psychological part of the [speech] circuit is not involved in its entirety either. The executive side of it plays no part, for **execution is never carried out by the collectivity: it is always individual, and the individual is always master of it.** This is what we shall

designate by the term *speech* [parole].” (Saussure 1916: 13, lihavointi lisätty.)

On aivan kiistämättä totta, että yksilö ja vain yksilö voi tuottaa puhetta, sillä puheyhteisöt eivät puhu. Mutta onko yksilö todella tilanteen herra? Onko yksin hänen varassaan päättää, miten ”puhevirtapiiriään” käyttää? Ja jos näin on, miten enää tämän jälkeen voidaan esittää, että puhuntaa hallitsevat sosiaaliset säännönmukaisuudet? Saussuren viestinnän mallissa itse viestiin ei kontekstilla ole vaikutusta (Lähteenmäki 1998: 85). *Langue* on ”kone”, joka toimii käyttäjän sitä kummemmin käskemättä. Se on kielen sosiaalinen osa, yksilön ulkopuolella, eikä yksilöllä ole valtaa sen paremmin luoda kuin muuttaakaan sitä (Saussure 1916: 14). Sen sijaan yksilöllä — ja aivan samassa mielessä *vain* yksilöllä — on valta ajatella. Ajatuksensa yksilö muuttaa puheeksi koodilla, johon hän ei voi puuttua. Koodaus tapahtuu koneessa, jota pidättäydytään eksplikoimasta.

In Saussure’s account, the force of the terms ‘mechanism’ and ‘machine’ is precisely that they imply an automatic co-ordination between various parts, requiring no extraneous explanation. — — Once the thought has been selected by the speaker, the machine goes into action. It operates below the level of consciousness. (Harris 1987: 48.)

Vaihtelu ei siis näytä kuuluvan sen paremmin kielijärjestelmään kuin puhuntaankaan. Mutta vaihtelun ja kielitieteen suhde nostaa muitakin kysymyksiä aivan käytännön tasolla: miten vaihtelu esitetään, miten se selitetään ja mikä on sen relevanssi. Vaihtelun esittämistä ja selittämistä on sosiolingvistiikassa pohdittu paljonkin, mutta puutun niihinkin tässä lyhyesti (etenkin sosiolingvistisen selittämisen perinne on viime aikoina tullut kyseenalaistetuksi). Omalta kannaltani kiintoisin kysymyksistä on kuitenkin vaihtelun relevanssi, jota pohdin viimeiseksi.

Vaihtelun esittäminen on yksinkertaista, jos tarkastelutasoksi valitaan yhteisö. Vaihtelua $M: m_1 \sim m_2$ voidaan kuvata antamalla ympäristöineen eri varianttien suhteelliset osuudet. Ympäristöön kuuluu tietä ensinnäkin kielellisestä paradigmaattisesta ja syntagmaattisesta ympäristöstä. Syntagmaattisella tasolla voidaan esimerkiksi väittää (puuttumatta nyt väittämän todenmukaisuuteen), että suomen loppu-/n/:n kato on harvinaisinta tapauksissa, joissa /n/:ää seuraa vokaali; vastaavasti paradigmaattisella tasolla voidaan väittää, että loppu-/n/:n kato tapahtuu harvemmin silloin, kun /n/ on genetiivin tai yksikön ensimmäisen persoonan muotoaineena eli kun se yksin kantaa jotakin kieliopillista funktiota. Kielellisen ympäristön lisäksi voidaan vaihtelua sääteleviksi tekijöiksi tuoda kielenulkoisia seikkoja eli sosiolingvistisiä

muuttujia. Vaihtelun esittäminen on siis varianttien jakauman ja jakaumaa säätelevien tekijöiden kuvaamista, jonka tuloksena saadaan aikaan vaihtelusuhteita kuvaava taulukko tai kaavio. Tulos itsessään on edelleen kaoottinen. Jos esimerkiksi sanotaan, että tietyssä ympäristössä m_1 toteutuu 20 %:ssa tapauksista ja m_2 80 %:ssa, ei tarkoiteta sitä, että jossakin nimenomaisessa tekstissä $m_1 : m_2$ -suhde olisi juuri tämä, vaan että riittävän suuressa aineistossa, jota samat kielelliset ja sosiolingvistiset muuttujat luonnehtivat, suhde lähenee tätä raja-arvoa. Vaihtelua säätelevät tekijät eivät ole kategorisia eivätkä pakota vaihtelua täsmällisesti muottiin. Siirryttäessä puheyhteisön tarkastelutasolta yksilön tasolle asia mutkistuu. Kun vaihtelu yhteisöllisellä tasolla on kuvattu, niin periaatteessa tunnettaessa jotakuta puhujaa, jotakin tilannetta ja jotakin tekstikontekstia luonnehtivat (kielelliset ja) sosiolingvistiset muuttujat ja yhteisön vaihtelu jonkin muodon osalta, pitäisi voida ennustaa, mitä puhuja tuottaa ja miten. Käytännössä näin ei tietenkään ole eikä se vielä kuvausta mihinkään kaadakaan: sosiaalisille säännönmukaisuuksille on tyypillistä, että ne vaihtelevat yksilöstä toiseen. Ongelma on se, mitä ajatellaan tapahtuvan J_T -järjestelmässä. Millainen voi olla mekanismi, joka takaa yksilön puhunnassa sosiolingvististen muuttujien suhteessa oikean sekoitussuhteen eri vaihteluvariantteja?

Vaihtelun selittämisen ongelman on viime vuosina nostanut esiin Deborah Cameron (1990). Klassinen sosiolingvistiikka jäi selityksiin, jotka eivät oikeastaan selitä yhtään mitään vaan ainoastaan kuvaavat kielen muuttujien ja yhteisöä kuvaavien muuttujien vaihteluiden yhteyden. Näin voidaan esimerkiksi todeta, että [uq]-diftongi on tyypillinen (a) alueellisen vaihtelun kannalta länsimurteiselle puhujalle, (b) sosiaalisen vaihtelun kannalta alempien sosiaaliryhmien puhujalle ja (c) tilanteisen vaihtelun kannalta vapaammille rekistereille. Cameron toteaa aivan oleellisen kysymyksen jäävän edelleen vastauksetta: ihmiset ehkä käyttäytyvät niin-ja-niin, mutta miksi? ”Kieli heijastaa yhteisöä” ei ole mikään vastaus, koska se olettaa kielen olevan jotenkin irrallaan yhteisöstä. Otetaan esimerkiksi jälleen Labov, jonka kanta vaihtelun selittämiseen on selkeästi *langue*-lähtöinen. Jos tarkastellaan hänen Martha’s Vineyard -tutkimustaan, havaitaan, että osoitettuaan tiettyjen kielenpiirteiden ja tiettyjen sosiaalisten tekijöiden yhteyden sekä todennäköisen tähän yhteyteen johtaneen kehityskulun Labov näkee ongelmaksi lähinnä sen, että kielen rakenteet ylipäättään asettuvat korrelaatioon kielenulkoisten tekijöiden kanssa:

There remains a gap in the logic of the explanation: in what way do social pressures and social attitudes come to bear upon linguistic structures? So far we have assembled a convincing series of correlations: yet we still need to propose a rational mechanism

by which the deep-seated elements of structure enter such correlations. (Labov 1972: 40.)

Oletuksena tuntuu olevan, että kielen rakenteet ovat jossakin kuvitteellisessa lähtötilanteessa olleet *ulkona* näistä korrelaatioista! Kuitenkin kieli on yksi — ja vieläpä yksi tärkeimmistä — näistä sosiaalisista tekijöistä. Koskaan ei ole ollut eikä ole voinutkaan olla tilannetta, jossa kielen ja muiden yhteisöä luonnehtivien tekijöiden väliltä olisi yhteys puuttunut.

Oman pohdiskeluni kannalta mielenkiintoisin esittämistäni kysymyksistä on **vaihtelun relevanssi kielitieteen kannalta**. Kysymys ei ole niin helppo, miltä se ensi silmäyksellä saattaa näyttää — on pohdittava erilaisia vaihtelutilanteita ja kunkin relevanssia erikseen. Toisessa ääripäässä on vaihtelu, joka jakaa hahmotellun puheyhteisön ja sen kielijärjestelmän siististi kahteen tai useampaan alayhteisöön ja alajärjestelmään; tyypillisesti kyse on alueellisesta eli dialektaalisesta vaihtelusta. Tällöin yhden ja yhtenäisen kielijärjestelmän J sijaan onkin kuvattava kaksi tai useampia järjestelmiä $J_1 \dots J_n$, mikä ei teoreettisella tasolla vaikuta *langue-parole*-jakoon joskin asettaa sen käytännön tasolla kyseenalaiseksi. Toisessa ääripäässä on vaihtelu, joka löytyy alkuperäisen kielijärjestelmän J jokaiselta puhujalta ja mahdollisesti jopa jokaisesta tuotetusta puhunnoksesta $p_{i,k}$. Juuri tällaiset tapaukset johtavat — autonomisen kielitieteilijän — kuin luonnostaan pitämään puhuntaa kaoottisena, järjestäytymättömänä ja ennalta-arvaamattomana. Tällöinkään ei *langue-parole*-jakoon tunnu tarpeelliselta puuttua, jos toisaalta haluaa pitää kiinni kielitieteen autonomisuudesta tieteenä. Ongelma onkin siinä, että näiden ääripäiden välissä oleva alue on laaja ja tutkimustieto osoittaa ikävällä varmuudella, että vaihtelu toteuttaa paitsi ääripäitä, myös kaikkia väliin jääneitä tapauksia, on järjestäytyntä ja monin tavoin sidoksissa puheyhteisöön — lyhyesti: että kielen ilmiöiden selittämisessä ei kielitieteen autonomisuudesta voida pitää kiinni.

Dialoginen näkökulma

Saussurelainen käsitekehys johtaa sosiolingvistiikan tarpeeseen yhä uudelleen paikata ja täsmentää alussa tehtyjä valintoja. Tieteenala onkin tilanteessa, jossa pelkkä metodologian parantelu ei enää riitä, vaan tarvitaan paluuta tieteen lähtöoletusten ja peruskäsitteiden muotoiluun ja uudelleenarviointiin. Saussuren esittämä, kielitieteen autonomiseksi tieteenalaksi pelastanut *langue-parole*-dikotomia ei staattisuutensa ja monoliittisuutensa vuoksi yksinkertaisesti kykene kuvaamaan ilmiötä, joka itsessään todistaa dynaami-

suudesta ja heterogeenisuudesta. Kaikkeen ulottuvan sosiaalisen näkökulmansa vuoksi kiintoisalta vaihtoehdolta perinteiselle strukturalismille vaikuttaa venäläisiin Valentin Vološinoviin, Mihail Bahtiniin ja (osin) Lev Vygotskyn henkilöityvä katsantokanta, joka voitaisiin tässä ristiä **dialogiseksi kielitieteeksi**.

Dialoginen kielitiede syntyi ja kehittyi tieteenfilosofisena suuntauksena loppujen lopuksi varsin samoihin varhaisen strukturalismin kanssa, vaikka se länsimaissa tuli tunnetuksi vasta paljon myöhemmin. Suuntaus kritisoi voimakkaasti Saussuren strukturalismin järjestelmäpainotteisuutta ja pyrki sen sijaan nostamaan keskiöön ”puhunnan produktiivisen roolin ja sosiaalisen luonteen” kuten Vološinov (1929: 21) asian ilmaisi. Tärkein väline kielen ja yhteisön suhdetta tutkittaessa on dialogin käsite. Viestintää ei nähdä kuten strukturalistisessa perinteessä viestin mekaanisena välittämisenä, ”telementaationa” (Cameron 1990: 55, Harris 1987: 30) vaan viestinnän osanottajien yhteisenä ja keskinäisenä projektina, jossa molemmat osapuolet työskentelevät viestin perillemenemiseksi. Merkkejä ja niiden merkityksiä ei ole valmiiksi kirjattu erilliselle *langue*-tasolle vaan ne joudutaan tilanneyhteydessä neuvottelemaan. Kun edellä J:llä merkitsämäni ”superindividuaalinen” taso puuttuu, vaihtelun selittäminen ei ole ongelma, vaan ongelmaksi tulee sen selittäminen, että ihmiset ylipäänsä kaikentasoisesta vaihtelusta huolimatta ymmärtävät toisiaan — ja tämähän on kielitieteen varsinainen tutkimusongelma, jota Saussuren *langue* vain väistää tekemällä siitä yhtenäisyydestä prinssiipin, josta kaiken kielenkäytön on lähdettävä.

Vološinov painottaa sitä, miten merkkijärjestelmä sijoittuu puhuvaan yhteisöön ja miten se toimii siinä. Hän korostaa — saussureläisittäin ilmaisten — niin merkitsimen kuin merkityksenkin sosiaalisuutta:

Ei vain ulkoinen ilmaus vaan myös hänen [= puhujan] sisäinen elämyksensä kuuluu sosiaaliselle alueelle. Siksi koko tie sisäisen elämyksen (”ilmaistavan”) ja sen ulkoisen objektivaation (”lausuman”) välillä on kokonaan sosiaalisella alueella. (Vološinov 1929: 111.)

Niin merkitsin (*signifié*) kuin merkityskin (*signifiant*) ovat sosiaalisia. Kuten Vološinov toteaa, *koko tie* ilmaistavasta lausumaan on sosiaalisella alueella. Välissä ei tarvita viittausta yksilön ei-sosiaaliseen tietoisuuteen edes merkityksen tasolla, koska merkitykset yksilön ajatusmaailmaa koostaessaankin ovat alkuperältään sosiaalisia. Ilmaistava, joka on ulkomaailman⁴ tosiasia, ja sen ilmaus, joka koostuu sosiaalisen konvention valitsemista merkeistä ja nii-

⁴ Sanan laajassa mielessä, jolloin ulkomaailma käsittää kaiken *kielen* ulkoisen eli myös sen, mitä puhuja pitää omana tietoisuutenaan

den yhdistelmistä, joutuvat ilmaistaessa yhteyteen, jossa toinen, merkki, luo yhteyden toiseen, tarkoitteeseen, ja **tämä yhteys, merkitys, sijaitsee kokonaan sosiaalisen alueella** kuten yhteyden osapuoletkin. Vološinov käsittelee nimenomaan merkkijärjestelmien sosiaalista ulottuvuutta ja itse asiassa jopa yhtäläistä merkkien maailman ja ideologisen maailman — käsitteen joka hänellä on hyvin laaja ja kattaa kaiken yhteisön ajatusmaailmaan ja toimintaan liittyvän (Vološinov 1929: 25–26). Koska luonnollisen kielen merkit ovat Vološinovin mukaan ideologisia — ja siten sosiaalisia — ja koska ihmisen tietoisuus pohjautuu merkkeihin, ”tulee todelliseksi vain toteutuessaan merkkimateriaalissa” (mts. 27), koko ihmistietoisuus paljastuu merkkiperustaiseksi.

Vološinov oli ensimmäisiä ja edelleen tärkeimpiä ns. essentialistisen merkityskäsityksen arvostelijoita (ks. Nieminen 1998). Hän erottaa häntä edeltäneessä kielifilosofiassa kaksi suuntausta, mm. Humboldtin edustaman *individualistisen subjektivismin*, josta ei tässä sen enempää, ja Saussurenkin edustaman *abstraktin objektivismin*, jonka hän esittää perustuvan seuraaviin perusasettamuksiin: (1) kieli on pysyvä, yksilön tietoisuuden kannalta normatiivinen järjestelmä; (2) kielen lait ovat erityisiä kielellisiä, yksilölle objektiivisia lakeja, joilla (3) ei ole suhdetta kielijärjestelmän ulkopuolelle; (4) yksittäiset puhunnokset ovat vain kielijärjestelmän pysyvien muotojen satunnaisia uudelleentulkintoja (mts. 76). Tässä näkemyksessä kaikki syy- ja seuraussuhteet kielijärjestelmän ja ulkomaailman välillä katkotaan ja tilanteisuudesta tulee pelkkä järjestelmän satunnainen toisinto. Samalla katoaa mahdollisuus nähdä ulkomaailman tarkoitteiden ja niin kielellisten kuin ei-kielellistenkin (sosiaalisten) merkitysten välisen suhteen dynamiikka. On muistettava, että kaikki tieto, jota puhunnasta sitä kuuntelemalla saadaan irti, on sosiaalista ja semioottista. Tarve erottaa toisistaan kielellinen (sananosiin, sanoihin, lauseisiin ja teksteihin kielen koodissa kytköstynyt) ja ei-kielellinen (sosiaalisten suhteiden ja kielellisen vaihtelun välinen) merkitys seuraa ennen kaikkea strukturalismin irralleen kaikesta kielenkäyttöön liittyvästä riuhkaistusta *langue*-käsityksestä. Käyttäessään tiettyä kielen muotoa puhuja toisaalta rekonstruoi yhteisöä että konstruoi itseään viestissä, ja tämä ilmiö on semioottinen ja seuraa kieltä. Puhetta ei voi ottaa erilleen tilanteesta, koska tilanne on monellakin tavalla osa puhetta. Kumpikin Saussuren kuuluisa dikotomia (*langue–parole*, synkronia–diakronia) palautuu viime kädessä siihen, että kielen luonne esitetään muusta maailmasta täysin autonomisena.

Vološinovin oma synteesi rikkoo tämän asetelman. Hän korostaa kielen dialogisuutta, viestinnällisyyttä. Vaikka kielenpuhujan kulloisestakin näkökulmasta kieli muodostaa pysyvän koodin aivan kuten Saussuren kielen merkitysjärjestelmän mallinsi toimivan, objektiivisesta näkökulmasta tarkas-

teltuna kieli on jatkuvassa muutoksen tilassa eikä sillä ole synkronista järjestelmää lainkaan. ”Kielijärjestelmä on kieleen kohdistuvan refleksion tulos, — joka ei kuulu lainkaan puhumisen välittömiin päämääriin.” (Vološinov 1929: 86). Kieli on olemukseltaan ensisijaisesti viestintä- eli puhuntajärjestelmä ja sen koodin- tai järjestelmänluonne vain toissijainen, hetkellinen illuusio, joka syntyy järjestelmän toimiessa. Kielen käyttäjälle tärkeää on viestinnän toimivuus, jonka varmistaa kielellisten merkkien muuttuvuus ja joustavuus (mts. 87).

Vološinov esittää merkityksen nousevan käytöstä, aktuaalisista tarkoituksista. Tätä hän pyrkii havainnollistamaan hieman hämäräksi jäävällä *arvoak-sentin* käsitteellään (Vološinov 1929: 126), jonka avulla hän osoittaa, kuinka merkkiin aiemmissa käytöissä keräytynyt merkitys muuttuu diskurssissa tarkoitukseksi:

Uusi merkitys avautuu vanhasta, vanhan avulla, mutta asettuu sen kanssa ristiriitaan ja uudistaa sen.

Tästä seuraa aksenttien taukoamaton taistelu olevan jokaisella merkityksellisellä alueella. Merkityksen koostumuksessa mikään ei ole muutoksen yläpuolella, sosiaalisen näköpiirin dialektisesta laajenemisesta riippumatonta. Muotoutuva yhteiskunta laajentaa muotoutuvan todellisuuden vastaanottamista. Tässä prosessissa ei voi olla mitään absoluuttisesti muuttumatonta. (Vološinov 1929: 29.)

Vaihtaakseni Vološinovin terminologian omaani kysymys on siitä, että toisaalta merkki aktivoi itseensä varastoituneen vanhan merkitysaineksen aina tullessaan käytetyksi, mutta toisaalta jokainen käyttö on itsessään merkitystäluo va teko: ”Ilman arvottamista lausumaa ei voi muodostaa” (mts. 128). Näin ollen käyttö ei milloinkaan pääse käsiksi vain siihen merkitykseen, joka merkissä oli juuri käyttöhetkeä ennen, vaan se aina muodostaa — luo — tuohon merkkiin jonkin näkökulman, joka on sen tämänhetkinen tarkoitus ja vuorollaan (potentiaalisesti) muuttaa sen tulevaa merkitystä. Näin ollen merkitys on väistämättä koko ajan muutoksessa. Jos muutoksenteilaisuus jätetään huomiotta, käy kuten Saussurelle merkkiteoriassaan:

Sanan merkityksen erottaminen arvotuksesta johtaa merkityksen ontologisointiin, sen siirtämiseen ideaaliseksi olevaksi, joka on erotettu historiallisesta muutosprosessista; merkitys menettää asemansa elävässä sosiaalisessa muutoksessa (jossa se on aina arvottamisen läpitu nkema). (Vološinov 1929: 129.)

Eikä vika ole pelkästään merkityksen ontologisoinnissa — joka ei olisi vika, jos merkitysolioiden maailmantasolle pystyttäisiin osoittamaan jokin tästä se-

lityksestä irrallinen paikkansa —, vaan ennen kaikkea toisaalta siinä, ettei ontologisoitun merkityksen voida osoittaa toimivan elävässä kielessä, ja toisaalta siinä, että merkitysolioiden olemassaolon tapa joka tapauksessa jää arvoitukseksi. Vološinov osoittaa miten merkkitoimintaa voidaan hahmottaa dialogisena sosiaalisena tapahtumisena niin, että merkitys koko ajan nousee käytöstä ja muuttuu siinä.

Itse tietoisuuskin nähdään dialogisessa kielitieteessä semioottisena ilmiönä. Koska tietoisuus on ja rakentuu merkeissä, erot yksilöiden välille tehdään merkeitse ("tietoisuus itse voi realisoitua ja tulla todelliseksi vain toteutessaan merkkimateriaalissa", Vološinov 1929: 27); merkkien vaihtelulla on siis selvä sosiaalinen funktio. Kuten nykysemiotiikassa, dialogisessa kielitieteessä korostetaan minkä tahansa materiaalsen objektin kykyä toimia merkinä toisaalta ja kaiken ideologisen (mikä karkeasti ottaen tarkoittaa kaikkea sosiaaliseen sfääriin kuuluvaa) materiaalisuutta. Kun ei ole *langue*-tasoa viemässä tutkijan huomiota harhaan eli suuntaan, jossa sosiaalista dynamiikkaa ei voi havaita, huomio voidaan kohdistaa siihen, miksi puhunnassa tuotetaan juuri tiettyjä materiaalisia merkkejä ja miten ne saavuttavat niille ominaiset merkitykset. Strukturalismin valitsema autonominen malli rajaa itsensä järjettömästäkin vain joihinkin kieleen kuuluviin merkkeihin.

Käytännön tasolla dialoginen kielitiede etenkin Vološinovilla kiusallisesti rajaa itseään merkityksen ja tilanteisen tarkoittamisen tutkimukseen. "Kaikki lingvistisen nykyajattelun peruskategoriat — ovat läpeensä *foneettisia* ja *morfologisia*", Vološinov toteaa (1929: 133). Jos ajatellaan kieltä voitavan lähestyä kahdesta eri suunnalta, toisaalta kielen mekaanisenoloisen rakenteen tasolta, toisaalta sen ja ulkomaailman välisen suhteen filosofiselta tai metafysiseltä tasolta, länsimainen kielitiede on parin viime vuosisadan aikana yhä tiukemmin valinnut ensin mainitun suunnan, kun taas Vološinov asettuu selvästi toisen suunnan kannalle. Mielenkiintoinen ja huomiota ansaitseva juonne dialogisessa kielitieteessä onkin sen saumaton kytkeytyminen kirjallisuudentutkimukseen. Vielä 1800-luvulla yhteydenpito kieli- ja kirjallisuustieteilijöiden välillä ei ollut vieras länsieurooppalaisellekaan tiedeyhteisölle, mutta jo nuorgrammaatikkojen aikana side heikkeni ja viimeistään Saussuren *Kurssissa* katkesi. Samalla katkesi tieteenalan elävä tietoisuus kielenkäytön luonnollisesta laajuudesta, joka ulottuu yksinkertaisimmista komennosta aina taiteelliseen metakieleen. Kielitiede rajoitti itsensä enenevässä määrin — Bahtinin termiä lainatakseni — "ensiögenreihin" (Bahtin 1952–53: 62). Tässä ei tieteenoteoreettisena asenteena sinänsä ole vikaa, koska dialoginenkin näkökulma korostaa retoristen toisiogenrejen (kuten kirjallisuuden, politiikan tai uskonnon kielenkäytön) rakentuvan ihmisyyhteyden viestinnän primaarisemmille lajeille, mutta samalla läntinen tiede

jumittui kuvittelemaan kieltä vain yksinkertaiseksi mekaaniseksi koneistoksi, kun se tosiasiaa aina on kahden osapuolen vuorovaikutusta vaativa yhteistyöprojekti, joka ei toimi vain yhteen suuntaan. Dialogisessa kielitieteessä tieteiden välinen yhteys säilyi, mihin ehkä vaikutti — joskin tämä on kiistelty tieteenhistoriallinen kysymys — hieman aiemmin Venäjällä vaikuttaneen ns. venäläisen formalismin vastaava asenne. Venäläinen formalismi oli (ennen kaikkea) taiteentutkimuksen suuntaus joka pyrkimyksekseen oli asettanut taiteellista kielenkäyttöä ominaisluonteen, ”kirjallisuudellisuuden” (ven. *literaturnost*) löytämisen. Dialogisessa kielitieteessä näkökulma oli jo toinen: enää ei oletettu taiteellista kielenkäyttöä omaksi, tietyn erityispiirteen luonnehtimaksi erityislajikseen, mutta säilytettiin luonteva side kielen- ja kirjallisuudentutkimusten välillä, jolloin voidaan havaita arkikielestä kielen taiteellisiin, symbolisiin ja seremoniallisiin erityiskäyttöihin ulottuva jatkumo. Tämän jatkumon seurauksena toisiogenret käyttäytyvät paljossa aivan kuten kielenkin semanttiset ilmiöt (Nieminen 1996 oli yritykseni osoittaa tämä). Vaikka suunnassa siis ei ole mitään vikaa, se varmaankin on osaltaan ollut hidastamassa dialogisen kielitieteen tunkeutumista länsimaiseen perinteesseen: läntiset kielentutkijat ovat yksinkertaisesti liian tottuneita jättämään vaikeat merkitystä koskevat ontologiset ja epistemologiset pulmat filosofien ratkottaviksi.

Vaihtelun tutkimuksen kannalta dialogisen kielitieteen merkittävin etu on siinä, että se kääntää perinteisen sosiolingvistiikan näkökulman ylösalaisin. Siinä missä sosiolingvistiikka saussureläisen perinteen mukaisesti olettaa *languen* annetuksi ja pyrkii löytämään parolen vaihtelusta osittaista sitä hallitsevaa järjestelmää, dialoginen kielitiede lähtee *vaihtelun* annettuudesta ja etenee siitä kohti kieliyhteisön (osittaisen) yhtenäisyyden selittämistä. Näin Cameronin esille nostama vaihtelun selittämisen ongelma katoaa: kielitieteen selitettäväksi ei tule niinkään kielenkäytön erilaisuus kuin sen *samanlaisuus* eli sen selittäminen, miten puheyhteisö ylipäätään kykenee viestimään ja miten tuo yhtenäisyys syntyy. Sosiaalisuus tulee huomioon otetuksi kaikilla kielen tasoilla ja täysaikaisesti eli sosiolingvistiikan kaipaama näkemys kielen olemuksen sosiaalisuudesta tulee teoreettisella tasolla huomioiduksi. Käytännön taso onkin sitten toinen juttu. Kuten todettiin, klassinen sosiolingvistiikka suuntautui hyvin vahvasti empiriaan (seuraten tässä vakiintunutta amerikkalaisen kielitieteen perinnettä) ja edusti siten enemmän metodologista kuin tieteenfilosofista vallankumousta kielitieteen sisällä. Tämän tutkijakatraan vakuuttaminen jonkin mallin paremmuudesta tai soveltuvuudesta ei ole niinkään kiinni teorioista kuin toimintakyvystä. Olisi siis kyettävä osoittamaan dialogisen mallin toimivan strukturalistista paremmin kielen ja yhteisön välisiä suhteita kuvattaessa ja selitettäessä.

Yhdeksi välineeksi käytännön tutkimusongelmiin niin Vološinov kuin Bahtinkin ehdottavat **puhegenren** (Vološinov tosin puhuu vain ”puhunnan muodoista”) käsitettä. Puhegenreille on kiinteä suhde ne synnyttäneisiin — tavallaan ensisijaisiin vaikka vaikutusyhteys kulkeekin molempiin suuntiin — sosiaalisen kanssakäymisen muotoihin.

Kanssakäymisen muotojen (esim. välitön tekninen kanssakäyminen työssä), puhunnan muotojen (lyhyt asiarepliikki) ja sen teemojen välillä on kiinteä orgaaninen yhteys. *Siksi puhunnan muotojen luokittelun tulee nojautua kielellisen kanssakäymisen muotojen luokitteluun.* (Vološinov 1929: 37.)

Each separate utterance is individual, of course, but each sphere in which language is used develops its own *relatively stable types* of these utterances. These we may call *speech genres*. (Bahtin 1952–53: 60.)

Vaikka puhegenren käsite on määritelty toisella tasolla ja toisin kuin klassisen strukturalismin ”lektit”, se törmää yhtäläisiin ongelmiin: itse asiassa sosiolingvistiikka on muutenkin luopumassa tai jo luopunut toiveesta löytää puheyhteisöstä niin kiinteitä puheilmausten tyyppejä että puhegenre-käsitteen olemassaolo sinänsä voisi pelastaa tutkimuksessa mitään. On tietenkin selvää, että puhegenrejä on — samalla tavalla kuin ”on” kieliä, murteita, sosiolektejä ja rekisterejä —, mutta tämä ei vielä auta tutkimusta yhtään eteenpäin, koska niiden olemassaolon tarkoitus ja tapa on selvitettävä.

Kuitenkin pidän selvänä, että myös metodisen käytännön osalta dialoginen näkökulma asettaa sosiolingvistiikan uusien haasteiden eteen. Dialogisessa tarkastelussa kielen tulkitseminen ja ymmärtäminen ei ole kuulijan passiivinen tai mekaaninen suoritus eikä viestin sisältö sama kuin sen lähettäjän ajatussisältö. Tavallaan voi sanoa viestin lähettäjänkin aseman olevan epävarma, koska viestintä ei koskaan ole luonteeltaan yksisuuntaista. Tulkitseminen ja ymmärtäminen on viestintään osallistujien yhteinen projekti, jossa pyritään yhteistoimin lopputulokseen. Kontekstia ja sosiaalista tilannetta ei voi erottaa itse viestistä. Sosiolingvistiikan yritykset tavoittaa kieliyhteisön tilanteisen kielen eri muodollisuusasteita joutuvat aivan uuteen valoon, koska kyse ei enää näytäkään olevan pelkästä oikean koodin valinnasta oikeassa tilanteessa vaan niin viestin, viestijien kuin viestintävälineenkin keskinäisistä vuorovaikutussuhteista kielenulkoisen tilanteen kanssa. (Lähtenmäki 1998: 77–78.)

Dialogisen kielitieteen voi kaiken kaikkiaan katsoa täyttävän juuri ne aukot, jotka ovat estäneet sosiolingvistiikkaa ottamasta riittävän teoreettisella tasolla selvää kantaa vaihtelun kielelliseen merkitykseen. Kun strukturalisti-

sessä kehyksessä vaihtelu on ongelma, jonka merkitys *yhteisössä* tunnustetaan mutta joka *kielessä* nähdään järjettömäksi, alkuperältään yksilölliseksi mutta hiljalleen yhteisöllistyväksi kielen käyttöä raskauttavaksi tekijäksi, dialogisessa kielitieteessä koko asetelma käännetään nurin ja selitetään kielen tie vaihtelusta kohti yhteisöllistä yhteisyyttä ("it is actual language use that must be understood as given when trying to explain verbal interaction", Lähtenmäki 1998: 81). Samalla ratkeaa sosiolingvistiikkaa riivannut yhteisöllisen ja yksilöllisen tason ristiriita. Yksilön puhe ei ole niin yksilöllistä kuin strukturalismin perinne halusi ymmärtää, vaan yhteisö ulottuu aina yksilön sisimpään asti. Yksilö on mitä yhteisö mahdollistaa hänen olevan. Siksi yksilö myös rakentaa omaa minuuttaan yhteisön mahdollistamin ja hänen käyttöönsä tuomin keinoin eli kielellisesti, ja toisaalta näin yksilö on osaltaan rakentamassa yhteisöä. Tämäkin on dialogia.

Apologia

Kaikella tieteentekemisellä on hintansa. Joskus laskun joutuu maksattamaan henkilöillä, jotka vähimmin ansaitsivat tulla niin kohdelluiksi. Kaiken klassiseen strukturalismiin kohdistamani arvostelun jälkeen katsonkin aiheelliseksi päättää artikkelini lyhyeen Saussuren puolustuspuheeseen.

Saussureä on helppo arvostella ja kritisoida. Se ei johdu niinkään siitä, että hänen näkemyksissään olisi kielitieteen nykyisen tilan ja tiedon kannalta jotakin erityisen väärää vaan pikemmin siitä, että Saussure toisin kuin valtaosa seuraajistaan noudatti kunnialla tieteen periaatteita ja esitti näkemyksensä selkeästi ja avoimesti, myöhemmälle kritiikille alistuen. On historian ironiaa, että vain koska Saussure oli seuraajiaan tieteellisesti kunnianhimoisempi ja eksaktimpi, hän on helpoin mahdollinen kritisoitava liki koko seuraajakatraastaan; vain Hjelmslevin voi nostaa arveluitta hänen edelleen tieteellisen periaatteen noudattamisessa. Erottaessaan *languen* ja *parolen* samoin kuin synkronian ja diakronian Saussure oli pelastamassa kielitiedettä autonomiseksi tieteksi, jonka ei tarvitsisi välittömästi seurata sen paremmin luonnon- kuin yhteiskuntatieteidenkään alalla tapahtuvia muutoksia. Kielestä tuli irrallinen, erikseen ja itsessään tutkittavissa oleva objekti, jonka luonne oli vallan toinen kuin empiirisesti havaittavan kielen tai kielenkäytön; mutta ei Saussure suinkaan unohtanut abstrahointinsa pudottavan kielestä paljon siihen kuuluvaa:

Linguistic structure is only one part of language, even though it is an essential part. The structure of a language is a social product of

our language faculty. At the same time, it is also a body of necessary conventions adopted by society to enable member of society to use their language faculty. (Saussure 1916: 9–10.)

On mahdotonta sanoa, olisiko Saussure muokannut esityksensä toisenlaiseksi jos olisi itse sen saanut kirjoittaa. On mahdotonta tietää, kuinka pitkälle hän todella ajatteli kielijärjestelmän tarkastelun kielitiedettä kantavan. *Kurssissa* strukturalismi nähdään vasta synnyinhetkellään, ajatuksellisena rakennelmana jonka käytännön testaus on vasta edessä; nyt se käytännössä on osoittautumassa puutteelliseksi ja hylättäväksi — mikä ei suinkaan vähennä alkuperäisen Saussuren esityksen arvoa. Jos moitteen johonkuhun haluaisin kohdistaa — enkä välttämättä haluakaan, koskei ”moittiminen” ole tieteeseen kuuluva toimintatapa —, niin sitten kaikkiin niihin Saussuren seuraajiin sosiolingvistiikassa, jotka hänen alkuunpanemallaan mallilla ovat kieltä käytännössä kuvanneet ja törmänneet ongelmiin, joita malli ei selitä eikä ehkä sallikaan selittää. Vasta heidän käyttämänään Saussuren kieliteoria alkaa näyttää niin kielen todellisuudelle vieraalta kuin se onkin.

LÄHTEET

- BAHTIN, Mihail (= BAKHTIN, M. M.) 1959 [1986]: "The Problem of Speech Genres". ("Problema rečevyh žanrov".) — M. M. BAKHTIN: *Speech Genres and Other Late Essays*. Ed. Caryl Emerson, Michael Holquist. Transl. Vern W. McGee. Texas University Press, Austin 1986. 60–102.
- CAMERON, Deborah 1990 [1997]: "Demythologizing Sociolinguistics". — Nikolas COUPLAND–Adam JAWORSKI (ed.): *Sociolinguistics: A Reader and Coursebook*. Macmillan, Basingstoke 1997. 55–67. (Alk. J. E. JOSEPH–T. J. TAYLOR (ed.): *Ideologies of Language*. Routledge, London / New York 1990. 79–93.)
- DUFVA, Hannele–LÄHTEENMÄKI, Mika 1996: "But who killed Harry?" A dialogical approach to language and consciousness. — *Pragmatics & Cognition* 4 (1996): 1: 105–123.
- HARRIS, Roy 1987: *The Language Machine*. Cornell University Press, Ithaca.
- ITKONEN, Esa 1996: *Maailman kielten erilaisuus ja samuus*. Gaudeamus, Helsinki.
- LABOV, William 1972 [1978]: *Sociolinguistic Patterns*. Blackwell, Oxford.
- 1994: *Principles of Linguistic Change*. Internal Factors. *Language in Society* 20. Blackwell, Oxford (UK) / Cambridge (Mass.).
- LYONS, John 1978: "Foreword". — LABOV 1972 [1978]: xi–xviii.
- LÄHTEENMÄKI, Mika 1994: "Consciousness as a social and dialogical phenomenon". — *Finlance* XIV (1994): 1–21.
- 1998: "On Meaning and Understanding: A Dialogical Approach". — *Dialogism* 1 (1998): 74–91.
- NIEMINEN, Tommi 1996: *Kohti lukijan genrejä*. Johdatusta semioottiseen lajiteoriaan. Tampereen yliopisto, yleinen kirjallisuustiede, yleinen linja. Julkaisuja 30.
- 1998: "Merkityksen evoluutiomallista". — Urho MÄÄTTÄ, Klaus LAALO (toim.): *Kirjoituksia muoto- ja merkitysoipista*. *Folia fennistica & linguistica* 21. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja, Tampere 1998. 117–141.
- SAUSSURE, Ferdinand de 1916 [1990]: *Course in General Linguistics*. (*Cours de linguistique générale*.) Transl. Roy Harris. Duckworth, London 1990.
- VOLOŠINOV, Valentin 1929 [1990]: *Kielen dialogisuus*. (*Marksizm i filosofija jazyka*.) Käänt. Tapani Laine. Vastapaino, Tampere 1990.